

SIK DOMONKOS

A SZOCIÁLIS MUNKA LEHETŐSÉGE A KÉSŐ MODERNITÁSBAN 1. – KIHÍVÁSOK ÉS GYAKORLATOK*

A tanulmány célja, hogy a kritikai elméletek segítségével szempontokat kínáljon a szociális munka lehetőségterének és nem szándékolt következményeinek átvilágításához. Az – elsősorban terjedelmi okokból – két részre osztott írás első felében arra teszek kísérletet, hogy a szociális munka egy olyan lehetőségterét vázoljam fel, ami a késő modernitás társadalmi patológiáinak átfogó modelljén alapul (milyen lehetőségek rejlenek a szociális munkában?). E feladathoz a társadalmi integráció torzulásainak kortárs kritikai elméleteiben (Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth, Lash) feltáruló panorámája alapján kezdek hozzá. Ezt követően azt is megvizsgálom, hogy a szociális munka történetileg kialakult gyakorlatait milyen irányelvek vezérlik (mi a szociális munka, mint társadalmi cselekvés intencionális tartalma?). Ehhez a szociális munka gyakorlatát vezérlő elméleti diskurzusokban felbukkanó irányelvek és technikák (pszichodinamikus, pszichoszociális, humanista, egzisztencialista, behaviorista, kognitív, feladatvezérelt, krízisintervenciós, szerepelméleti, rendszerelméleti, relacionális, marxista, feminista) elemzésére van szükség. E két szint párhuzamba állításával bemutatható, hogy a szociális munka a lehetőségterének mely elemeit valósítja meg, és mik maradnak számára vakfoltban.

A szociális munka kialakulása óta különböző határvidékeken találta magát: tudásbázisát tekintve egyaránt támaszkodik pszichológiai és társadalomtudományos megközelítésekre, fenntartási és működtetési szempontból pedig az állami, egyházi és civil szektorra. E gyakran egymással összeegyeztethetetlen diskurzív és intézményi keretekbe való beágyazottság önmagában is megnehezíti egy koherens szakmai identitás kialakítását. Ezen túlmenően további nehézségeket jelent a késő modernitásra jellemző sajátos kihívások megjelenése. Akár a kockázati (Beck 2003), akár a hálózati (Castells 2005), akár a likvid (Bauman 2000), akár az információs társadalom (Lash 2002) elméleteire gondolunk, belátható, hogy

* A tanulmány megírása során a szerző Bolyai Ösztöndíjban részesült. A tanulmány véglegesítése során nagy segítségemre volt az ELTE-TÁTK Szociális Munka Tanszékén dolgozó több kollégámmal folytatott beszélgetés, amiért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet Darvas Ágnesnek, Rácz Andreának, Szécsi Juditnak és Tánccsós Évának.

a társadalmi integráció feltételeinek alapvető átalakulása következtében a szociális munka terepe is gyökeresen megváltozott. Mindezek következtében korántsem meglepő, hogy nemzetközi (Ferguson–Lavalette 2013, Longhofer–Floersch 2012) és hazai (Bugarszki 2014) terepen egyaránt megszorodnak a „szociális munka válságáról” értekező írások. Kérdéses ugyanakkor, hogy ezért a válsághangulatért mennyiben felelősek a gazdasági, politikai és társadalmi átalakulások és mennyiben magának a szociális munka vállalkozásának belső paradoxonjai.

Az alábbi tanulmány ehhez az útkereséshez kíván segítséget nyújtani a kritikai társadalomelméletekre támaszkodva. A szociológia és a filozófia határán elhelyezkedő kritikai elméletek célja a „fennálló” társadalmi viszonyoknak a „lehetséges” felől történő megértése (Horkheimer 1976). Ebből a perspektívából tekintve a szociális munkára, fogalmilag egy olyan praxisként ragadható meg, melynek célja a társadalmi okokra visszavezethető szenvedés csökkentése¹. Ennek megfelelően alapvető kérdéseire több irányból is közelíthetünk: a gyakorlatot közelről ismerő szakember, a történész vagy a társadalomfilozófus más-más problémákhoz fér hozzá, miközben óhatatlanul vakfoltban maradnak számára a komplementer tartományok. Ez jelöli ki jelen írás korlátait is: célokom az, hogy a szociális munka kritikai elméletek segítségével rekonstruált lehetőségtere felől világítsam át a szociális munka szándékolt cselekvőperspektíváját és gyakorlatának nem szándékolt következményeit.

E célból a szociális munka – tankönyvi státuszra szert tett – kikristályosodott diskurzusaiból indulok ki, úgy tekintve rájuk, mint a szociális munka cselekvőperspektívájának évtizedek falszifikációs próbáját kiállt megfogalmazására. E diskurzusok elemzése során egyrészt azokat a rejtett belső ellentmondásokat igyekszem azonosítani, melyek tartósítják a szociális munka identitásválságát, másrészt arra törekszem, hogy szempontokat kínáljak e paradoxonok feloldásához. E lehatárolásból következik az is, hogy mit nem tekintek a tanulmány céljának. Egyrészt – vonatkozó empirikus elemzések hiányában – nem vállalkozhatok a szociális munka gyakorlatának vizsgálatára. Másrészt arra sincs lehetőségem a tanulmány keretei között, hogy a szociális munka hazai történeti specifikumait számba vegyem. Annak ellenére sem, hogy az ilyen irányba mutató elemzések értelemszerűen árnyalnák az alábbiakban bemutatott következtetéseket is.

A tanulmány elsősorban terjedelmi okokból két részre van felbontva². Az elsőben arra teszek kísérletet, hogy a szociális munka egy olyan lehetőségtérét vázoljam fel, ami a késő modernitás társadalmi patológiáinak átfogó modelljén

¹ Ahogy ez a szociális munka globális definíciójából kiderül (IFSW 2014), a szakma identitásának részét képezi a társadalom egészének – a segítői gyakorlatok révén történő – formálása, ami a kritikai elméletekkel párhuzamba állítható célkitűzésként értelmezhető.

² A tanulmány második részét a következő számunkban közöljük (a szerk.).

alapul (milyen lehetőségek rejlenek a szociális munkában?)³. E feladathoz a társadalmi integráció torzulásainak kortárs kritikai elméleteiben feltáruló panorámája alapján kezdek hozzá. Ezt követően azt is megvizsgálom, hogy a szociális munka történetileg kialakult gyakorlatait milyen irányelvek vezérlik (mi a szociális munka, mint társadalmi cselekvés intencionális tartalma?). Ehhez a szociális munka gyakorlatát vezérlő elméletekben kidolgozott irányelvek és technikák elemzésére van szükség. A második résztanulmányban – folytatva a megkezdett gondolatmenetet – azt a kérdést járom körbe, hogy milyen nem szándékolt következményei vannak e gyakorlatoknak (mit tesz a szociális munka, azon túl, amire szándékoltan törekszik?). Ennek vizsgálatára a szociális munkára vonatkozó kritikai (ön)reflexiók áttekintése révén nyílik lehetőség. E három síkot érintő vizsgálódás után, az utolsó szakaszban a szociális munka fundamentális paradoxonjainak azonosítására teszek kísérletet, valamint arra, hogy felvillantsam feloldásuk lehetőségének irányait.

A szociális munka kihívásai a késő modernitás kritikai elméletei tükrében

A szociális munka – hasonlóképpen a szociológiai reflexióhoz – a modernitás szülötte. Egyrészt létrejöttét a tradicionális helyére lépő, új integrációs mechanizmusokkal összefüggésbe hozható szenvedések enyhítésének imperatívusza motiválta. Másrészt, mint sajátos cselekvési forma is magán hordozza a modernitás jegyeit: a segítséget nem esetleges keretek között végzendő feladatként képzelel el, hanem szakértői tudásra és rendszerszerűen szerveződő intézményekre támaszkodva. Ebben az értelemben a szociális munkát nem csupán egy – weberi értelemben affektívnek tekinthető – empatikus problémaérzékenység jellemzi, hanem azon túlmenően egy sajátos racionalitásigény is. A szociális munka által problémaként érzékelt jelenségek tudományos diskurzusokban kerülnek kidolgozásra, hasonlóképpen az adekvátnak tekintett megoldásokhoz, melyek terápiás „megismerés-érdeklődés” (Habermas 2005) gyakorlatok formáját öltik.

Ennek megfelelően a szociális munka több szálon is szorosan kötődik a szociológia egy sajátos hagyományához, a cselekvéseméletileg megalapozott kritikai elméletekhez. A különféle kritikai elméletek egyaránt azzal az igénnyel lépnek fel, hogy azonosítsák a társadalmi integráció folyamatosan változó formáinak patológikus következményeit a modernitásban. Ráadásul oly módon, hogy nem csupán a patológiák makro összefüggéseire, hanem a cselekvés mikro szintjére is foku-

³ E vállalkozás elméletstratégiáját tekintve leginkább a kommunikatív cselekvés Habermas általi elemzésével állítható párhuzamba. Habermas számára az uralommentes kommunikáció lehetőség-feltételeinek nyelvfilozófiai rekonstrukciója (milyen lehetőségek rejlenek a nyelvi kommunikációban?) egyúttal a szándékolt és öntudatlan torzulások (miként sérülnek ezek a lehetőségek tudatos és nem-tudatos cselekvések következtében?) értelmezését is lehetővé tette (Habermas 2011).

szálnak. E két sajátosság teszi ezen elméleteket különösen alkalmassá arra, hogy olyan, a szociális munka számára releváns felismeréseket szolgáltatassanak, melyek egyrészt a problémák azonosításakor, másrészt a változás lehetőségét magában rejtő cselekvés programjának kidolgozásakor is hasznosíthatók.

E nyilvánvaló kapcsolódási pontok ellenére a kritikai elméletek szociális munka gyakorlatára kifejtett hatása viszonylag marginális maradt⁴. Így első lépésben azt kell felderíteni, milyen következtetések vonhatók le napjaink legjelentősebb kritikai elméletei alapján a szociális munka potenciális céljaira és eszközeire vonatkozóan. Az alábbiakban e célból Bourdieu, Giddens, Habermas, Honneth és Lash kritikai elméleteire támaszkodom. Ezekre a klasszikus és a késő modernitás legfontosabb integrációs sajátosságainak cselekvéseméletileg megalapozott, kritikai leírásaiként tekintek. Részletes bemutatásukra ezúttal nincs ugyan lehetőség, azonban a bennük megjelenő perspektívák és a segítségükkel azonosítható társadalmi patológiák megkülönböztetésére igen. E célból a klasszikus és a késő modernitás kritikai elméleteinek értékvonatkoztatására (milyen normatív bázisból indulhatunk ki?), integráció-felfogására (milyen mechanizmusok koordinálják a társas cselekvéshelyzeteket?) és kordiagnózisára (milyen társadalmi szenvedések azonosíthatók?) térek ki, és ezek alapján vonom le a szenvedések enyhítésének célját maga elé kitűző szociális munka számára adódó következtetéseket⁵.

Bourdieu gondolkodásának középpontjában a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének problematikája áll. Abból a tapasztalatból indul ki, hogy az olyan különböző terepeken, mint az oktatás, vallás, művészetek, társadalmi nemek vagy éppen a tudományos tudástermelés, az egyenlőtlenségek stabil, generációról generációra hagyományozódó rendszert alkotnak. Kérdése ennek megfelelően az, hogy milyen mechanizmusok biztosítják a társadalmi pozíciók átörökítésének az egyre komplexebb társadalmi konstellációkban is tartósan fennálló, már-már kikezdetellennek tűnő logikáját? Ahogy azt a legnyilvánvalóbban a rendi társadalmak példája mutatja, a modernitást megelőzően a hatalom magától értetődően szállt át az utódokra. Erre végső soron a társadalmi különbségeknek egy vallási autoritás révén történő legitimálása kínált lehetőséget. A felvilágosodás és a vele szorosan összefüggő társadalmi-politikai változások eredményeként azonban a vallási igazolások elvesztették evidenciájukat, aminek következtében a társadalmi egyenlőtlenségek pacifikálására sem voltak többé képesek. A gazdasági-hatalmi különbségek ekkortól kezdődően válnak megindokolandóvá, melynek legfontosabb hivatkozási alapja a tehetség és erőfeszítés kombinációjából előálló „érdem” lett.

⁴ Természetesen adódnak kivételek: a szociális munka kritikai megközelítéseinek horizontján ugyan megjelennek a Frankfurter Iskola elméletei, ugyanakkor azokra csak mint a fennálló társadalmi viszonyok megkérdőjelezéséhez felhasználható szemléleti keretre tekintenek, lemondva arról a lehetőségről, hogy konkrét következtetéseiket beépítsék saját gyakorlatukba (Adams–Dominelli–Payne 2002: 9, Garrett 2013).

⁵ Korábbi írásaiban részletesebben foglalkozom magukkal a szerzőkkel (Sik 2012, 2015, 2017a), az alábbiakban ehelyett csupán munkásságuknak azon vonatkozásait idézem fel, melyek e tanulmány szempontjából relevánsak.

Természetesen a különböző cselekvési terekben az érdem eltérő jelentéstartalommal rendelkezik: az oktatásban például a kitartó gyakorlás, a gazdaságban a profitabilitás, a tudományban a racionalitás tekinthető kitüntetett jelentőségűnek. Azonban működése tekintetében a legkülönbözőbb terekben közös vonásokat mutat: mindenhol egy értelmezési folyamat eredményeként áll elő, melynek célja, hogy természetbeli eltérésekre vezesse vissza a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ebben az értelemben az érdemekre való hivatkozás végső soron naturalizálás, vagyis az egyenlőtlenségek társadalmi eredetének elfedése révén történő igazolás. Ez az az alapvető összefüggés, ami Bourdieu szerint a társadalmi integráció mechanizmusait meghatározza azáltal, hogy egyszerre jelöl ki követendő célokat (materiális és szimbolikus tőke), megszerzésükhöz vezető stratégiákat (habitus) és a fennálló keretek elfogadását szavatoló legitimációs narratívákat (illúzió).

A modern társadalmakat egymástól független, önálló értékek mentén szerveződő cselekvési terek (mező) alkotják, melyek oly módon koordinálják a társas cselekvéseket, hogy közösen vágyott célokat jelölnek ki. Az olyan különböző mezőkben, mint az oktatás, gazdaság vagy politika, e célok specifikus – kulturális, materiális vagy társadalmi – tőkeként jelennek meg, melyek megszerzésére törekszenek az oda belépők. Az, hogy milyen stratégiát követnek, az a különböző mezőkben betöltött pozíciójuk függvénye: ahogy a rendelkezésükre álló kulturális, materiális és társadalmi tőkét használva kitapasztalják cselekvési terük határait, úgy egyúttal kialakítják azokat az ösztönös, diszpozicionális viselkedésmintázatokat is (habitus), melyek öntudatlanul egyaránt meghatározzák vágyaik tartalmát és realizálásuk formáját. Természetesen a cselekvők maguk korántsem tekintenek feltétlenül saját maguk és társaik aktivitására „materiális vagy szimbolikus tőkefelhalmozásként”: helyett olyan értékek és normák által vezérelt társas cselekvésként értelmezik azt, melynek kimenete végső soron az érdemek függvénye (illúzió). Ahogy az illúzió legitimálja a megkülönböztetéseket, a habitus pedig a felhalmozott tőkékkel összefüggő osztályspecifikus társadalmi gyakorlatokat jelöli ki, mind az egyéni cselekvők, mind pedig az intézményi aktorok öntudatlanul hozzájárulnak a fennálló különbségek reprodukciójához és a tőkeviszonyok konzerválásához (Bourdieu 1990, 2002, Bourdieu-Wacquant 1992).

A fentiekből több következtetés adódik a szociális munka számára. A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődését ellensúlyozandó egyszerre kell a mezők, az illúziók és a habitus szintjén célokat megfogalmazni. Az első szinten a tőkék redistribúciója válik a kulcskérdéssé, ami a materiális segítségnyújtáson túl magában foglalja – a konvertálás és a mezőpozíció stabilizálása szempontjából kulcsfontosságú – olyan szimbolikus tőkéknek az átcsoportosítását, mint a kulturális vagy politikai tőke. Ebben az értelemben a szociális munka intézményei maguk is részévé válnak a különböző mezőharcoknak, mely a stratégiai cselekvéshez nélkülözhetetlen – a mezőviszonyokra és a saját pozícióra történő – reflexió. Második szinten az illúziók leleplezése válik célkitűzéssé, vagyis a fennálló különbségek denaturalizálása. Ahhoz, hogy az egyéni és intézményi aktorok képesek legyenek megtörni az egyenlőtlenségek látens újratermelésének logikáját, mindenekelőtt

arra van szükség, hogy tisztában legyenek annak mechanizmusaival, ne fogadják el magától értetődőnek és megváltoztathatatlanak saját alávett helyzetüket és ne tekintsék az érdembeli különbségek legitim következményének a tőkeviszonyokat. Ebben az értelemben az illúziók leleplezése a fennálló viszonyok igazságosságának megkérdőjelezését vonja magával, ami egyszerre motivál alternatív stratégiák keresésére és az autoritásokkal szembeni távolságtartásra. Harmadik szinten a habitus átformálásának kérdése merül fel. Tekintve, hogy a habitus ösztönös, testivé tett, diszpozicionális gyakorlatok összessége, ezért ezen a ponton a viselkedés és a gondolkodás tudatos trenírozására van szükség. Csakis ettől várható, hogy azok a beidegződések megváltozzanak, melyek a vágyak és stratégiák defetista formáját stabilizálva kötött pályán tartják a cselekvőt a tőkefelhalmozás küzdelmeiben.

Giddens gondolkodásának tágabb kontextusát a strukturalizmus és funkcionálisizmus által dominált társadalomelméleti közeg jelöli ki. E két irányzatban közös, hogy a társadalmi kényszerek olyan tereire utalnak, melyekben elvész a cselekvők autonómiája: önálló aktorok helyett összetett társadalmi hatások passzív kihordóivá redukálódnak. E megközelítésekkel szemben fogalmazza meg saját normatív bázisát Giddens: álláspontja szerint a mozgásteret leginkább korlátozó strukturális pozíciók és a leginkább eldologiasító rendszerek sem tekinthetők determinisztikusnak. Még ha minimálissá válik is a választás lehetősége, a cselekvőktől akkor sem vitatható el, hogy valamilyen egyéni viszonyulást alakítanak ki társas környezetükhöz, és ebben az értelemben autonóm reflexív képességüket használják helyzetük értelmezésére és cselekvési alternatíváik mérlegelésére. Ezt a reflexiók potenciált állítja vizsgálódásai középpontjába Giddens, feltárva annak egyéni és intézményi formáit, valamint a késő modernitás ezekre gyakorolt hatását.

Az egyéni cselekvők szintjén a reflexivitás előtérbe kerülése egy sajátos átalakulás következménye. A premodern társulások meghatározó integrációs ereje a szokásokban rejtett: a rendszeresen ismételt cselekvésmintázatok (rutinok) olyan nem-tudatosuló – és ezáltal meg nem kérdőjelezett – igazodási pontként szolgáltak, ami eligazította a társulások tagjait és otthonosságot, ontológiai biztonságot teremtett a világban. Noha a rutinok jelentősége korántsem szűnt meg, napjainkban egyre nagyobb szerepet kapnak az azt kiegészítő reflexív cselekvéskoordinációs mechanizmusok. A modernizáció folyamata során az eredetileg megkérdőjelezetlen tekintéllyel bíró valóságértelmezések és intézmények fokozatosan elvesztik evidenciájukat. Ráadásul ez nem csupán a vallási világképre és a rá épülő társadalmi berendezkedésre igaz, hanem az ezeket felváltó tudományos valóságértelmezésre és a hozzá kapcsolódó szakértői intézményekre is. A késő modernitásban ilyenformán számos olyan döntés, amelyekkel kapcsolatban korábban evidens módon eligazítottak a közös, rutinizált minták, kérdésessé válik. Ahogy az életút, a szerepek és az értékek bizonyossága helyett a kockázatok és kiszámíthatatlanságok válnak alaptapasztalattá, úgy lesz egyre nélkülözhetetlenebb a kezelésükre képes mérlegelési képesség (egyéni reflexivitás).

Természetesen az, hogy a szakértői kompetenciák megkérdőjelezetlen státusza megingott korántsem jelenti azt, hogy egyúttal irrelevánsná is váltak volna. Az autonóm cselekvők továbbra is támaszkodnak rájuk, azonban végső soron magukra maradnak a tekintetben, hogy pontosan milyen forrásokat tartanak hitelesnek és milyen belátásokat tekintenek relevánsnak. Mindez nem csupán az egyéni, de az intézményi aktorok számára is új működési feltételeket teremt. A magától értetődő szakértői tekintély feloldódásával egyre inkább arra kényszerülnek, hogy igazolják hitelességüket és relevanciájukat. Ehhez a korábbi hierarchikus működés demokratizálására van szükség: a kommunikációs viszonyok megnyitására, a laikusok szempontjainak figyelembe vételére, az automatizált mechanizmusok feladására és a működés transzparenciájára (reflexív intézmény). A globalizáció újszerű kihívásai (az ontológiai biztonság és az identitások bizonytalansága, a prekaritás, a környezeti és a gazdasági kockázatok) ebben az összetett integrációs modellben válnak értelmezhetővé. Egyaránt tetten érhetők a különböző pszichopatológiák (depresszió, szorongás, függőségek) formáját öltő egyéni megakadásokban, valamint a társadalmi regressziót kifejező vallási vagy nacionalista fundamentalizmusok formáját öltő politikai veszélyekben. Vagyis a társadalmi integrációt megbénító bizonytalanságok és kockázatok következményeit a túlterhelt cselekvők hordják ki, miközben maladaptív válaszaik potenciálisan maguk is társadalmi patológiák forrásává válnak (Giddens 1984; 1991).

A fentiekből mindenekelőtt az a következtetés adódik a szociális munka számára, hogy a legfontosabb feladat a cselekvők felkészítése a késő modernitás kihívásaira. Ez egyrészt az ontológiai biztonság megteremtésének és fenntartásának segítségével, másrészt a cselekvői és intézményi reflexivitás növelésével valósítható meg. Az első feladat a rutinok terének biztosítása révén teljesíthető, ami a késő modernitás kaotikus viszonyai között korántsem problémamentes. Ehhez a kiszámítható és repetitív társadalmi gyakorlatok olyan terét kell létrehozni, ami a bizonytalanságok és kockázatok által meghatározott társas relációk alternatíváját nyújtja, pusztán azáltal, hogy független a folyamatos változáshoz igazodó, maximálisan flexibilis integrációs logikáktól. Az ilyen értelemben merev, kvázi-tradicionális logika szerint szerveződő, rutinszerű cselekvéshelyzetek kínálhatnak lehetőséget az ontológiai biztonság megteremtésére. A második feladat a cselekvők reflexív kompetenciáinak és a hozzáférhető szakértői tudások terének bővítése révén hajtható végre. Egyszerre van szükség arra, hogy az önmagára és a körülötte lévő társas és környezeti világra vonatkozó információk önálló keresésében és kritikus feldolgozásában kompetenssé váljon az egyén, és arra, hogy képes legyen megkeresni a hasonló problémákkal küzdő potenciális partnereket és segítőt a kollektív cselekvés céljából. Mindezek együttes megléte esetén van esélye arra, hogy sikerrel nézzen szembe a késő modernitás kihívásaival. E feladatok elvégzése során a szociális munka intézményeivel szemben is sajátos követelményként fogalmazódik meg a reflexivitás: a szabályok automatikus követése helyett nyitottá kell válni a kliensek perspektívájára és szigorú hierarchiák helyett közös deliberáció során kell a segítés kereteit kialakítani.

Habermas gondolkodói életútjának meghatározó élménye a náci Németország tapasztalata. Normatív bázisának megalapozásakor elsősorban arra tesz kísérletet, hogy a demokratikus társulási formák személyközi és intézményi lehetőség-feltételeit rekonstruálja. Ezek perspektívájából értelmezi kritikailag a fennálló viszonyokat és az aktuális változáspotenciálokat egyaránt. A demokratikus viszonyok legelemibb szintje a személyközi interakciók terepe: az itt kifejeződő morális perspektívák egyaránt magukban hordozzák a másik egyenlő félként történő elismerésének vagy éppen alávetésének, eldologiasításának lehetőségét. Éppen ezért ezen interakciók szintjén lehet megragadni a demokratikus társadalmi viszonyok legalapvetőbb előfeltételeit. Az intézmények szintjén ezekre épülhetnek rá a méltóságot szavatoló jogok. Ezért válik Habermas számára kulcsfogalommá a nyelvi interakció, vagyis a kommunikatív cselekvés. Ennek hiánya egyszerre indikátora a hatalmilag torzított, antidemokratikus személyközi viszonyok hatalmi önkény formáját öltő tradicionális, valamint az instrumentális racionalitás formáját öltő modern megvalósulásának.

A társas cselekvéshelyzetek koordinációját alapértelmezésben a valóság evidensként adott, nem-tudatosuló sémák formáját öltő értelmi horizontja (életvilág) biztosítja. Ezt egyfajta hozzávetőleges, receptszerű tudáskészletnek tekinthetjük, ami a cselekvők számára korántsem tökéletesen precíz, csupán kielégítő interpretációkat kínál fel a dolgokra, normákra, önmagukra és társaikra vonatkozóan. Ezek mindaddig természetes módon érvényesek, amíg lehetővé teszik a kitűzött célok megvalósítását. Azonban amint ellehetetlenítik az instrumentális cselekvést, felfüggesztésre kerülnek és újraértelmezésük válik szükségessé. Az ilyen pillanatokban lesz kulcsfontosságú a társakkal folytatott nyelvi kommunikáció: ezek keretében nyílik ugyanis lehetőség a valóság újraértelmezésére és ezáltal a társas cselekvések megakadásának feloldására (kommunikatív cselekvés). Ennek minősége döntő a további integrációs formák szempontjából is. Amennyiben egyenlő felek közötti, „uralommentes” formát ölt, úgy a kötöttségektől és azokra ráépülő hatalmi pozícióktól mentes életvilág kialakulásához járul hozzá. Ezzel szemben amennyiben tudatos manipuláció vagy öntudatlan dogmák torzítják a kölcsönös megértést, úgy az életvilág racionalitáspotenciálja is lecsökken, és a valóság „falszifikálható” értelmezése helyett megkérdőjelezhetetlen interpretációk válnak dominánssá. Ebben az értelemben az interakciók uralommentessége a társadalmi viszonyok demokratikusságának is központi indikátora: ha konkrét személyek vagy szerepek betöltői fel vannak hatalmazva arra, hogy beszédaktu-saikat anélkül erőltessék rá a többiekre, hogy azokat alá kellene támasztaniuk, az a társadalmi integráció autoriter formájára utal.

A személyközi viszonyoknak a kommunikatív folyamatok és az általuk újratermelt életvilág révén történő koordinációját a modernizáció során egyre inkább kiegészítette egy alternatív integrációs szint. A hatékonyságnak és a profitabilitás szempontjainak előtérbe kerülését kifejező instrumentális racionalizálódás és funkcionális differenciálódás következtében a kommunikáció mediatisált formái jöttek létre. Az olyan szimbolikus transferek segítségével lefolytatott

kommunikáció, mint a pénzügyi tranzakció vagy a jogi döntéshozatal, egyaránt az életvilágokon átnyúló kapcsolódásokat teszük lehetővé. Ezáltal a nyelvi kommunikációval szemben olyan cselekvőket is képesek egységes társadalmi térbe illeszteni, akik személyükben nem ismerik egymást és valóságértelmezésükben különböznek. A rendszerek ilyenformán korábban elképzelhetetlen integrációs teljesítménnyel bírnak, aminek következtében a modernizáció során robbanásszerű expanziójuk következik be. Napjainkra domináns társadalomszervező erővé váltak, ami sajátos veszélypotenciált eredményez. Minthogy a mediatizált kommunikáció keretei között nincs lehetőség a kölcsönös megértésre, csupán kötött pályán folyó információcserére, így a rendszerintegráció expanziója egyúttal az életvilág beszédaktusok keretében történő megújítását is veszélyezteti, melynek következményeként egyebek mellett értelemvesztés, anómia, identitás- és legitimitációs válság alakulhat ki (Habermas 2001, 2011).

A szociális munka számára ebből a perspektívából a kommunikatív cselekvés feltételeinek biztosítása adódik elsődleges feladatként, ami mindhárom integrációs szintet érinti. Az életvilág szempontjából a dogmatikus jelentések és az autoriter társadalmi szerepek elleni fellépés a fő kihívás. Az ilyen értelemben vett általános tekintélykritika elválaszthatatlan a morális és állampolgári neveléstől. Ennek célja egy olyan cselekvőperspektíva kialakítása, ami egyszerre implikálja a saját jelentések igazolására vonatkozó kötelmet és a partner jelentéseinek megkérdőjelezéséhez való jogot⁶. A beszédaktusok gyakorlatának szintjén a vitakultúra fejlesztése a legfontosabb cél, vagyis egy olyan kommunikatív kompetencia kialakítása, melynek egyaránt részét képezi a saját álláspont melletti érvelés képessége és a másik álláspontjának megértésére való nyitottság. Értelemszerűen egy ilyen kompetencia csakis egyéni és még inkább közösségi gyakorlás révén szerezhető meg. A rendszerek vonatkozásában az életvilág határainak védelme tekinthető kiemelt feladatnak. Ez azt jelenti, hogy külön figyelmet kell fordítani arra, hogy létesüljenek és megmaradjanak olyan interakciós terek, melyeket nem a pénz, a jog, a tömegkommunikáció vagy a tudományos tudás szervez, hanem a személyközi interakciók. Emellett legalább ilyen fontos, hogy a szociális munka gyakorlata maga is olyan terepként működjön, ami egyszerre életvilág- és rendszerszerű, és ebben az értelemben nem csupán profitálni tud a kétféle integrációs logika teljesítményéből, hanem közvetíteni is képes közöttük.

Honneth gondolkodásának kiindulópontja magának a társadalomkritikai hagyománynak a korlátaiban érhető tetten: az olyan normatív bázisok, mint az igazságosság absztrakt koncepciója (pl. Rawls „igazságosság mint méltányosság” elve) vagy a diszkurzív hatalom mindent átszövő mikrofizikája (pl. Foucault felületei és kormányzási technikái), a társadalmi patológiák azonosításához egy külsődleges, teoretikus megismerői pozíciót rendel hozzá. Ebben az értelemben pedig nem közvetlenül a cselekvők által megtapasztalt társadalmi zavarokra mutatnak rá, hanem valamilyen filozófiai vagy történeti konstrukció felől hoz-

⁶ Egy ilyen szocializációelmélet alapjaihoz lásd: Sik 2012.

záférhető problémákra. Az absztrakt normatív bázis utópikus jellege nem csak azért tekinthető problematikusnak, mert a megalapozás szintjén kérdéseket vet fel, hanem azért is, mert magyarázóereje korlátozott. Amennyiben valamilyen társadalmi zavar nem hozzáférhető a cselekvők számára, úgy nem tud motivációs hatást sem kifejteni, és ezáltal nem hasznosítható az – észlelt problémák felszámolására tett kísérletek következményeként felfogott – társadalmi változás oksági magyarázatakor sem. E felismerésre támaszkodva Honneth a társadalmi patológiák olyan modelljét próbálja kidolgozni, ami közvetlenül a cselekvők tapasztalatainak szintjén van megalapozva.

Ezért fordul az elismerés fogalmához, melyre úgy tekint, mint az egyén és a társadalom közti, fenomenológiailag beágyazott normatív relációra. A különböző társas cselekvéshelyzetekben az elismerés eltérő aspektusai kerülnek előtérbe, ugyanakkor ezekben közös, hogy mindegyikben kifejeződik az egyén társak általi jóváhagyásának gesztusa. Minthogy önértékelése és identitása ettől függ, a társak megerősítése olyan elemi szükséglet, ami minden cselekvéshelyzetben kitüntetett szempontként jelenik meg a cselekvők horizontján. Ebből fakadóan az elismerés megvonása soha nem tekinthető pusztán egy absztrakt igazságtalanság vagy hatalomgyakorlás kifejeződésének, hanem szükségszerűen a cselekvők által átélt felháborodásként, megalázottságként vagy sérelemként jelenik meg. Az elismerés hiánya ebben az értelemben szolgálhat olyan kritikai bázisként, ami a cselekvők tapasztalatainak szintjén van megalapozva, ugyanakkor a társadalmassulás különböző szintjeire egyaránt vonatkoztatható.

A személyközi viszonyok legelemibb formája a partikuláris cselekvőket összekötő kapocs, melynek keretei között az egyén egyediségében mutatkozik meg egy konkrét másik számára. A kölcsönös feltárulkozásban a nyilvánosság elől adott esetben eltitkolt sajátosságok válnak láthatóvá, így a visszajelzés is az identitás legalapvetőbb rétegeire vonatkozik. Amennyiben a felszínre kerülő tulajdonságokat elfogadja a másik, úgy erős érzelmi kapcsolódás (szeretet) jön létre, egyszerre alapozva meg a cselekvő másikba és önmagába vetett bizalmát. A szeretet elméleti ellentéte az absztrakt szereprendszer szintjén azonosítható elismerési mozzanat: az egyén univerzális emberi mivoltának a társadalom egészének álláspontját tükröző, intézményesített elfogadása (jogi elismerés). Ez az elismerési forma a modernizáció eredményeként létrejött jogokban fejeződik ki: jogalannyá válva lesz átélhető az a tapasztalat, hogy az egyénnel nem lehet „akármit megtenni”. A politikai, szociális vagy egyetemes emberi jogok biztosítják, hogy minden körülmények között morális integritással rendelkezőként tekintsenek rá, és ebben az értelemben emberi méltóságát tiszteletben tartó eljárásoknak vessék alá. A szeretet és a jog között sajátos szerepet tölt be az egyéni sajátosságok társadalom egésze általi elismerése, vagyis a teljesítmény és életforma tiszteletben tartása (megbecsülés, szolidaritás). Ennek megléte biztosítja a büszkeség és önbecsülés kialakulását, amennyiben ezek igazolják, hogy az egyén a társadalom hasznos tagjának minősül és életformáját elfogadják társai. Hasonlóan a jogi elismeréshez a modernitásban ez is nyilvánosságbeli küzdelmekben formálódik, kifejezve az elisme-

rés-megvonás mobilizáló erejét. Honneth társadalomkritikájának fókuszában az elismerés e három formájától való megfosztottság áll: azokban a társulásokban, ahol mindezek hiányoznak, megnő a dezintegráció esélye, az egyén szintjén pedig a bénultságnak vagy a különböző pszichopatológiák kialakulásának valószínűsége (Honneth 2013).

A szociális munka számára e gondolatmenet legfontosabb tanulsága az elismerés-megvonás különböző szintjeinek átfogó szemlélete: ezekhez nem külön-külön, hanem egyidejűleg kell viszonyulni. Az önbizalom, önbecsülés és méltóság ugyanis többé-kevésbé együttesen határozza meg az egyén cselekvési képességét. Amennyiben mindhárom vonatkozásban hiányt szenved az egyén, az a legveszélyeztetettebb állapotnak tekinthető, amennyiben mindhárom elismerési formában részesül, az pedig a legbiztonságosabbnak. A köztes állapotokban egyszerre kell a rendelkezésre álló elismerési tapasztalatokra erőforrásként támaszkodni, és eközben a hiányzókat pótolni. A szeretet hiányzó relációit ellensúlyozandó olyan feltétlen elfogadáson alapuló viszonyokat kell – akár személyközi, akár csoport szinten – létrehozni, melyekben a bizalom és önbizalom egyaránt megszülethet. Az egyéni teljesítmény és életforma megbecsüléséhez a megvetettek összefogására és kollektív ellenállására van szükség. A lokális nyilvánosságba belépve maguknak kell kiharcolniuk a társadalom viszonyulásának megváltoztatását – ebben az értelemben a szociális munka mozgalmatszervezésben való segítségként értelmezhető. A jogi diszkrimináció elleni fellépés explicit politikai cselekvés, ebben az értelemben túlmutat a szűken vett szociális munka keretein, a fennálló társadalmi intézmények megváltoztatását implikálja.

Lash gondolatmenetének kiindulópontja a modernizáció egy olyan alapkonfliktusa, ami a posztmodern elméletek perspektívájából vált kézzelfoghatóvá, azonban a kezdetektől fogva megtalálhatók különböző kifejeződései. A modernitás meghatározó logikája a világhoz való egyedi viszonyulást felülíró formalizáló célracionalitás: ez mozgatja a természet és az ember minél tökéletesebb uralásán és profitábilisabb használatán alapuló kapitalista termelést, a tudományos megismerést és a bürokratikus eszközökkel megvalósított társadalmi integrációt. A posztmodern elméletek ennek dekonstrukcióját tűzték ki célul maguk elé, amikor eldologiasító következményei okán a modern világkép teljes megkérdőjelezésére tettek kísérletet. Nem csupán a racionális megismerői, cselekvői és intézményi logika elnyomó jellegét leplezték le, hanem egyúttal arra is rámutattak, hogy azok a „nagy narratívák” (pl. tudományos haladás, demokratizálódás) is tarthatatlanok, melyek az instrumentális ész hatalmi pozícióját sokáig legitimálták. Ugyanakkor Lash nem azonosul kritikátlanul a posztmodern elméletekkel sem, hiszen a modern társadalmak továbbra sem értelmezhetők a célracionalitás teljesítményei nélkül. Ehelyett arra törekszik, hogy a modernizációt a racionalizálódás és annak eldologiasító hatása elleni lázadás – újra és újra – különböző formában felszínre törő küzdelmeként elemezze.

A késő modernitásra ebből a szempontból olyan sajátos korszakként tekint, melyet egyfelől a technika formájában minden korábinál szélesebb körben ér-

vényesülő instrumentális racionalitás és a cselekvők egyre tágabb terepen – így a magánéleten és a szabadidőn túl a munka világában, és a nyilvánosságban is – érvényesíteni kívánt autonómiatörekvése jellemez. A társadalmi integráció szempontjából e küzdelmek egyik központi terepe a közös valóság konstrukciója szempontjából központi szerepet betöltő tömegkommunikációs nyilvánosság (információs hálózatok). A tömegkommunikáció új formáinak megjelenésével az eldologiasodás a világhoz való viszony elemi szintjére is kiterjed: ahogy az információk valós időben, folyamatos ingereket közvetítő csatornákon terjednek, úgy fokozatosan beszűkül az a tér, ahol narratív struktúrákba való elrendezésükre, vagyis tényleges megértésükre lehetőség nyílna. Ahogy az életvilágok helyére fokozatosan információs hálózatok lépnek, úgy a valóság értelmezése eloldódik a tényleges közösségektől és a fogyasztott csatornák függvényévé válik. Ennek egyik következménye, hogy korábban elképzelhetetlen méretű társulások valós időben történő kulturális integrációjára nyílik lehetőség. Igaz azon az áron, hogy a narratív értelemképződés struktúráit technikai apparátusok váltják fel, egyaránt veszélyeztetve a privát identitáskonstrukciót és a nyilvános valóságértelmezést.

Noha a technikai integráció kitüntetett formája az információs társadalom, korántsem az egyetlen. A tárgyak és a térszerkezet egyaránt olyan struktúrának tekinthető, ami keretek közé szorítja a cselekvéseket és ezáltal a materiális kényszerek szintjén koordinálja a társas cselekvéseket (technikai-tárgyi környezet). Minthogy a modernizáció eredményeként a cselekvéshelyzetek egyre nagyobb része támaszkodik valamilyen technikai háttérre, továbbá a természeti környezet egyre inkább társadalmilag formált, így ezek az instrumentális racionalizálódás hatásait is egyre hatékonyabban képesek közvetíteni. Ezek ellenpontjaként Lash nem egy külön cselekvési térre, hanem egy sajátos cselekvőperspektívára utal. Noha az információs társadalom, valamint a technikai-tárgyi környezet a hétköznapi cselekvéshelyzetek többségét átszövik, korántsem determinálják azokat: a cselekvő számára mindig adott a lehetőség, hogy logikájukat megakassza, és ezáltal a bennük kifejeződő imperatívuszoktól függetleníse magát. Ezekben a helyzetekben, a társadalmi jelentések és kényszerek megtörésével keletkező vákuumban tárul fel egy autentikus cselekvőperspektíva lehetősége. Ilyenkor az alkalmazás helyett az alkotás (poiézisz) szempontjai válnak meghatározóvá, utat nyitva a világhoz való viszony radikális újrafogalmazására. Lash felfogása szerint a társadalomkritika elsősorban a két tendencia közti egyensúly felbomlására vonatkozik: az olyan folyamatok, mint a tér- vagy munkaszervezésben totálissá váló funkcionalizmus vagy a valóságértelmezésben kizárólagossá váló tudományos diskurzusok és az információs hálózatok nivelláló hatása a racionalizálódás túlkapását, míg az olyan jelenségek, mint a kivonulássá váló individualizáció, a nihilizmusba vagy destrukcióba forduló ellenstratégiák az esztétikai cselekvőperspektíva dezintegráló hatását fejezik ki (Lash 1999, 2002).

A szociális munka számára e megfontolásokból mindenekelőtt az következik, hogy a társadalmi integráció és az autonómia iránti igények egyaránt megkerülhetetlenek, így az egyik nevében sem lehet a másikat korlátlanul beszűkíteni. Eb-

ből fakadóan a munka világában illetve a térhez való viszonyban a funkcionalitás és a hatékonyság szempontjait nem lehet kizárólagosnak tekinteni: a célracionális cselekvések során lehetőséget kell teremteni az autentikus lét kifejezésének is. Másfelől az esztétikai reflexivitás igényei sem válhatnak abszolúttá: az identitáskonstrukció – óhatatlanul a társakról való részleges lekapcsolódással járó – folyamatában az autentikus valóságértelmezés és a közös kategóriák szemantikai tere között kapcsolatot kell létesíteni. Mindezen elvi megfontolások a gyakorlatok szintjén egyrészt az instrumentális racionalitás technikai világát érintik. A munkaeszközökhöz, információs társadalomhoz és az épített környezethez való viszony egyaránt reflexivitást igényel: ahelyett, hogy megváltoztathatatlan adottságként tekintene rájuk az egyén, olyan tudatos cselekvővé kell válnia, aki egyszerre tudja céljai érdekében használni e felületeket, miközben határt tud szabni az életére gyakorolt hatásuknak. Ennek érdekében a szociális munka egyaránt törekedhet az egyén tudatosságának növelésére és a technikai-épített környezet formálására. A gyakorlatok másik fele az autenticitás igényének kielégítésével kapcsolatos: ehhez a szociális munka szempontokat és cselekvési mintákat kínálhat az egyén számára, valamint intézményi felületeket biztosíthat a kísérletezéshez.

A fenti áttekintés alapján a késő modernitás integrációs kihívásaira reagáló szociális munka számára tág lehetőségtér kínálkozik, amit az 1. táblázat foglal össze.

1. táblázat: A szociális munka lehetőségtere

A társadalmi integráció patológiája	A szociális munka potenciális céljai	A szociális munka potenciális eszközei
egyenlőtlenségek rejtett újratelemzése (Bourdieu)	tőke redistribúció, illúziók leleplezése, alávetett habitus átformálása	mezőharc, fennálló hierarchiák nyilvánosságbeli kritikája, alternatív habitus kialakítására szolgáló gyakorlatok
intézmények válsága, környezeti és globalizációs kockázatok (Giddens)	ontológiai biztonság megteremtése, reflexív kompetencia növelése, intézményi reflexivitás	rutinok, tradicionális cselekvés terének biztosítása, szakértői tudások közös értelmezése, kommunikatív-reszponzív intézményi logika elterjesztése
kommunikatív racionalitás torzulása (Habermas)	nyitott életvilág, uralommentes kommunikáció, korlátok közé szorított rendszer	autoritások kritikája, kommunikatív kompetencia gyakorlása, rendszerhatárok betartása és közvetítés az életvilág felé
elismerés-megvonás (Honneth)	ágencia biztosítása az önbizalom, önbecsülés és méltóság kialakítása révén	feltétlen elfogadáson alapuló interakció, segítség az életforma és teljesítmény megbecsüléséért folytatott nyilvánosságbeli küzdelemben, valamint a jogi egyenlőségért folytatott politikai harcban
instrumentális racionalitás és autenticitás egyensúlyának felborulása (Lash)	technikai-épített környezet hatásának korlátozása, autentikus lét	technikához való viszony tudatosítása, technikai környezet formálása, autenticitás gyakorlatok és intézmények

A szociális munka cselekvési horizontja a szociális munka elméletei tükrében

Noha a szociális munka értelemszerűen társadalmi problémákat próbál kezelni, ez korántsem jelenti azt, hogy a releváns kihívásokat a kritikai elméletekhez hasonlóan értelmezné. Ez utóbbiak csupán egy lehetséges értelmezési keretei a késő modernitás integrációs patológiáinak, így jogosan adódik a kérdés, hogy a történetileg számos más hatás által formált szociális munka irányelvei miként viszonyulnak az általuk felvázolt képhez. E kérdés megválaszolása céljából a szociális munka elismert, tankönyvi státuszra szert tett elméleteit vizsgálom meg (Howe 2009, LeCroy–Daley 2005, Payne 1991, Teater 2010)⁷. Ezekre úgy tekintek, mint a szociális munka gyakorlatát absztrakt szinten meghatározó diskurzusokra, melyek ebben az értelemben kijelölik a szociális munka ontológiai (mik a létező és lehetséges problémák és válaszok?) és normatív (mik a helyes gyakorlatok?) horizontját. A szociális munka gyakorlatai egyszerre kapcsolódnak a pszichológiai és szociológiai hagyományhoz. Az alábbiakban e két végpont közé kifeszülő panorámát tekintem át.

A szociális munka-elméletek spektrumának egyik oldalán a pszichodinamikus megközelítéseket találjuk. Miközben a kliens problémáinak értelmezésében, valamint a szociális munka gyakorlatának lehetőségeit tekintve ezek elsősorban a Freud utáni pszichoanalízis eredményeire építenek, az ott kidolgozott szempontokat korántsem egy az egyben veszik át. Ennek megfelelően a kliens megértésében központi szerepet szánnak az olyan fogalmaknak, mint a tudatalatti motivációk, az énvédő mechanizmusok (elfojtás, háritás, kivetítés, racionalizáció), a libidó, a tárgy-kapcsolat vagy az életkori kihívásokra épülő fejlődési szakaszok (fixáció és regresszió). A szociális munka gyakorlatát illetően pedig a tudatalatti elfojtások és énvédő mechanizmusokra való rámutatásra, valamint a kényelmetlen gondolatoknak való ellenállás, az indulat-áttétel és viszont-áttétel veszélyeire. E premisszákra építve a pszichodinamikus szociális munka elsősorban a személyiségre fókuszál (szemben a viselkedésmintázatokkal), annak érzelmi és tudatalatti szintjén kíván hatást elérni (a racionális, kognitív valóságértelmezés helyett), és különös figyelmet szentel a gyermekkori családi kapcsolatoknak (szemben a társadalmi-gazdasági helyzettel). Továbbá hajlamos a mentális betegségek fogalma-

⁷ Természetesen, mint minden humántudomány esetében a szociális munka kapcsán sem beszélhetünk egységes, konszenzuális elméleti keretről. Ennek ellenére a különböző tankönyvek és kézikönyvek alapján kirajzolódik az elméleteknek az a köre, amit széleskörű elfogadás övez. Az alábbiakban ezekre fókuszálok. Fontos hangsúlyozni, hogy ezen áttekintés során nem térek ki a különböző irányzatok keletkezési kontextusára és hatástörténetének dokumentálására. Noha egy ilyen társadalomtörténetileg keretezett elemzés kétségtelenül hozzásegítene az egyes irányzatok súlyának pontosabb megértéséhez, amellet hogy a tanulmány kereteit meghaladja, szorosabb célkitűzéseim is túlmutat. Ezek ugyanis a jelenleg domináns diskurzusok elemzésére vonatkoznak, mely szempontból a keletkezéstörténet dokumentálása másodlagosnak tekinthető.

ival magyarázni a felmerülő problémákat és ezzel összefüggésben a személyiség formálásától vár változást (Payne 1991: 75–81).

Ezen egyszerre medikalizáló és a társadalmi helyett individuális okokat feltételező megközelítéssel szemben számos bírálat merül fel: könnyen eredményez áldozathibáztató gyakorlatot. Ennek hatására alakult ki a pszichodinamikus szemléletet a szociológiai rendszerelmélettel kiegészítő pszichoszociális megközelítés, melyben az egyéni esetmunkát kiegészíti a társas környezettel való foglalkozás (Hollis–Woods 1981). Az előbbi magába foglalja az én-fenntartás (szorongás-csökkentés, önbizalom-erősítés), a direkt hatásgyakorlás (a szociális munkás által javasolt viselkedésminták), a problémafeltárás és ventiláció (a kliens lelki állapotának megértése, érzelmek felszínre hozása), a személy és környezet kölcsönhatására vonatkozó reflexió (kliens önmegértésének segítése), valamint a fejlődési pályára vonatkozó reflexió (múltbeli események jelentőségének bemutatása) mozzanatait. Az utóbbi a környezetet alkotó mások kommunikatív fejlesztését (az ő szempontjaik és a kliens szempontjai közti közvetítés), a környezetben hozzáférhető erőforrások azonosítását (instrumentális és emocionális segítségi lehetőségek feltárása) és a kliens nevében való fellépést (mediátorként, érdekérvényesítőként) foglalja magába. Az ilyen értelemben vett pszichoszociális megközelítésű szociális munka a kliens és környezete felméréséből indul ki, melynek egyaránt részét képezi a pszichológiai problémák diagnózisa, a releváns rég- és közelmúltbeli események, valamint a társas kapcsolatok feltérképezése. Ezen átfogó diagnózis alapján nyílik lehetőség a kezelési célok meghatározására és a lehetőségeket figyelembe véve a problematikus egyéni és a környezeti paraméterek átdolgozására (Payne 1991: 86–89, Teater 2010: 6–10).

A pszichoanalízis mellett a szociális munka szemléletét más pszichológiai megközelítések is formálták. Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a Rogers által kidolgozott humanista modell, mely a feltétel nélküli elfogadást, empatikus megértést és őszinteséget jelöli meg a klienssel való interakció alapjaként. A szociális munka instrumentális céljai mellett e megközelítés szerint legalább olyan fontos, hogy a kliens segítséget kapjon az önmegvalósításban, vagyis a benne rejlő képességek kibontakoztatásában, egy egyszerre szabad és felelősségteljes életforma kialakításában. Ezek a kérdések különösen fontosak az alávetett, lenézett, stigmatizált társadalmi helyzetben lévők esetében, akik a rájuk aggatott címkék hatására elidegenednek önmaguktól. Az ő esetükben a szociális munkához fűződő, korábban nem tapasztalt, elfogadáson alapuló kapcsolat lehet a kiindulópontja az önmagukhoz való viszony átalakításának, a kiszolgáltatott identitás helyett egy, a saját vágyakhoz hozzáférő és azok megvalósításában tevékenyen résztvevő perspektíva létrehozásának (Teater 2010: 104–109). A humanista megközelítést sok szempontból kiegészíti az egzisztencialista, melynek fókuszában a létezés értelmével kapcsolatos problémák állnak. Az egzisztencialista felfogás szerint az értelemadás univerzális szükséglet, melyet a materiális nehézségek legfeljebb háttérbe szorítanak, de semmiképp sem eliminálnak. Ennek megfelelően a szociális munka során az értelemadáshoz kötődő szorongások kezelésére is időt kell ál-

dozni, kommunikatív és materiális segítséget nyújtva egy a kliens számára elfogadható, autentikus életforma kialakításához. Ez magában foglalja az empátikus, elfogadó megértés mellett a kliens számára fontos célok tisztázását, valamint a megvalósításukat lehetővé tevő stratégiák kidolgozását is (Payne 1991: 170–183)⁸.

A tudatos és tudatalatti szintre koncentrááló pszichodinamikus megközelítések alternatívájaként értelmezhető a közvetlenül a viselkedés átalakítását célul kitűző behaviorista szociális munka. Ennek alapjait a klasszikus és operáns kondicionálás, valamint a társas tanulás elméletei jelölik ki. A behaviorista szociális munka célja az, hogy a problematikusként azonosított viselkedésformák előfordulásának gyakoriságát a maladaptív beidegződések átkondicionálása (szisztematikus deszenzitizálás, asszertív tréning, pozitív és negatív megerősítés, kioltás) révén csökkentse. Ehhez a kívánatos viselkedésminták begyakorlása és bevésése mellett azok sikerességének monitorozására (napló, közeli ismerős bevonása, automatizált-technikai kontroll) is szükség van. Csakis egy ilyen értelemben vett visszacsatolástól várható nem csupán a sikeres és sikertelen módszerek közti differenciálás, de a viselkedés átalakításának kikényszerítése is. Abból fakadóan, hogy a behaviorista szociális munka ilyen értelemben elválaszthatatlan a felügyelettől, egyrészt hatékonyabban alkalmazható lehatárolt közösségekben (zárt intézmények), másrészt ennek köszönhető az is, hogy az alternatív megközelítésekhez képest több etikai aggály fogalmazódik meg vele szemben (Payne 1991: 118–133).

A kognitív szemléletű szociális munka részben ezeket az aggályokat küszöböli ki, ugyanakkor anélkül, hogy visszatérne a behaviorizmushoz képest tudományos kísérletek által kevésbé alátámasztott pszichodinamikus szemléletekhez. A kognitív megközelítés szerint az egyéni élethelyzetek megakadásának hátterében sokszor a maladaptív automatikus gondolatok állnak. Azáltal, hogy kötött pályán tartják a valóság szubjektív percepcióját, ellehetetlenítik a problémák felismerését és megoldását. Ebből indul ki a kognitív szociális munka is, amikor az automatikus gondolatok átdolgozására tesz kísérletet, lépésekre bontva fel a valóság értelmezésének folyamatát (Goldstein 1981). Első lépésben a kliens valóságpercepcióját kell reflexívebbé tenni, kezdve az észlelés elemi megkülönböztetéseinek tudatosításával (figyelem irányítása és fókuszálása, figyelem működésének tanulmányozása napló és házi feladatok segítségével). Erre építve nyílik lehetőség a gondolkodás alapjául szolgáló fogalmak és kategóriák átdolgozására: a percepció elemzéséhez hasonlóan a fogalmak használatára történő reflexió is feltárja azok nem magától értetődő mivoltát és azt, ahogy beágyazódnak az élet-történet esetleges tapasztalási folyamataiba. E folyamatnak egyaránt részét képezhetik a jelentések kiterjesztésének (melynek következtében kiderül azok korántsem általános érvényessége), a jelentések kivetítésének (szerepjáték során kiderül a jelentések igazolhatósága és a különböző perspektívák jogossága) és a dialekti-

⁸ A fentiek mellett ezen a ponton megemlíthető még az ego-pszichológiai megközelítés, ami a kliens megküzdési stratégiáit állítja középpontba, valamint a tranzakcióanalízis, ami a személyközi viszonyok játszmák formáját öltő torzulásaira koncentrálnak (Payne 1991: 92–99).

kus párbeszédnek (inkonzisztenciák kérdések formájában történő felszínre hozása) a módszerei. Amennyiben az így születő felismerések eseti tapasztalatokból elvi tanulságokká válnak, úgy egyúttal az automatikus gondolatokhoz való reflexív viszony is stabilizálódik, lehetővé téve a jövőben az önálló problémamegoldást (Payne 1991: 185–199, Teater 2010: 146–154).

A pszichológiailag motivált szociális munka továbbgondolásának fentiekől eltérő irányaként tekinthetünk azokra, melyek a pszichológiai elméletekre való támaszkodásról anélkül mondanak le, hogy ugyanakkor támaszkodnának a szociológiai elméletekre. Ilyen – az absztrakt elméletek helyett pragmatikus kiindulópontot elsajátító – megközelítésként tekinthetünk a funkcionális elméletre, mely szubsztantív irányelvek helyett olyan formális célokat fogalmaz meg, melyek a kliens helyzetéhez igazíthatók. Ezek legfontosabb jellemzője, hogy a kliens „növekedését” hivatottak elősegíteni a vele folytatott interakciók sorozatában. Vagyis a szakértő által előre meghatározott célok helyett a változás irányát közösen határozzák meg, belátható pályát jelölve ki. E pragmatikus szemlélet további variációjaként tekinthetünk a „problémamegoldó” szociális munkára, mely a személyiség vagy a környezet diszfunkcióinak megértése helyett a problematikus cselekvéshelyzetekre fókuszál. Ezek megoldásához kínál praktikus szempontokat, a jövőre irányultság nevében feladva egy mélyebb helyzetelemzés és beavatkozás igényét (Teater 2010: 162–177).

Sok szempontból a problémamegoldó szociális munka folytatásaként értelmezhető a feladatvezérelt irányzat, ami a pszichológiai és szociológiai elméletek által túlságosan megterhelt szociális munka alternatívájaként jött létre. A személyiségbeli vagy környezeti hatásokból kiinduló, nem ritkán elhúzódó, bizonytalan kimenetelű szociális munka helyett, a feladatvezérelt megközelítés a belátható, rövidtávon kezelhető problémákra igyekszik megoldást találni (Reid-Epstein 1972). Ennek megfelelően a diagnózis látens patológiák helyett a megakadt cselekvés végrehajtási feltételeinek azonosítására, valamint a megváltoztatható és megváltoztathatatlan akadályok elkülönítésére irányul. A feladatvezérelt szociális munka partnereként tekint a kliensre, akinek szisztematikus problémaelemzés formáját öltő segítségre van szüksége bizonyos feladatok elvégzéséhez. Első lépés a problémák konkretizálása, bevonva a klienst és környezetét egyaránt, továbbá körbejárva az alternatívák és az elképzelhető célok körét. Miután sikerül közös problémahorizontot kialakítani, második lépésben a cselekvési terv szerződéses formában történő rögzítésére van szükség, differenciálva az elsődleges és másodlagos fontosságú feladatok között. Harmadik lépésben a közösen kialakított terv végrehajtására kerül sor, melyben a szociális munkás egyfajta kontroll- (pozitív és negatív ösztönzők) és tréneri (szükséges kompetenciák gyakorlása) szerepet tölt be (Payne 1991: 113–116, Teater 2010: 178–186).

A krízisintervenciós szemlélet abból a szempontból párhuzamba állítható a feladatközpontúval, hogy mindkét esetben határozott idejű, szerződésben rögzített lépések szerint zajló beavatkozás történik. Ugyanakkor a tekintetben különbözik tőle, hogy a problémák egy speciális formájára fókuszál, a válságos élethelyze-

tekre. A válság megszokottól eltérő állapotra utal, rendkívüli megoldást igényel, melynek megtalálását tovább nehezíti, hogy felfokozott érzelmekkel jár. Másfelől a válság lehetőség is, sikeres kezelése egyúttal szemléletváltáshoz, új megküzdési módok elsajátításához vezethet. Mindebből fakadóan a krízisintervenció több szállal is kötődik a mentális egészséggondozáshoz és a pszichológiai diagnosztikához (Caplan 1965). A krízis abban az értelemben nem rendkívüli, hogy potenciálisan mindenki ki van téve azoknak az egyensúlyi állapotot felborító előrelátható (pl. életszakasz-váltás) és megjósolhatatlan (pl. gyász) eseményeknek, melyekből kinő. Ezek bekövetkeztek az egyén sérülékennyé válik: a megszokottól eltérő problémákat a régi megoldási stratégiák nem képesek kezelni, az újak sikeressége pedig korántsem garantált. Az orientációvesztés következtében a cselekvő frusztrációja az újabb és újabb sikertelen megoldási kísérletekkel fokozatosan nő, tovább csökkentve a feloldás esélyét. Ezen érzelmileg megterhelő állapotban az egyének az átlagnál nyitottabbak a segítségre, ebben az értelemben a szociális munka kitüntetett alanyaivá válnak. A válság sokáig nem tartható fenn: akár tényleges megoldás, akár a kudarc interiorizálása révén hat-nyolc héten belül új egyensúlyi állapot alakul ki (Payne 1991: 103–105).

A krízisintervenció célja az e folyamatban való segítség. Ehhez mindenekelőtt a kliens érzelmi és társas környezetének feltérképezésére van szükség, sorrendbe állítva a fenyegető veszélyeket és számba véve a felhasználható erőforrásokat. Második lépésben egy segítő atmoszféra kialakítása a cél, melyet feltétel nélküli elfogadás és kölcsönös bizalom jellemez. Ez teszi lehetővé egyrészt azt, hogy az érzelmileg instabil állapotot kezeljék, másrészt azt, hogy a megoldáson közösen dolgozzanak. Míg az előbbi feladathoz a pszichodinamikus szemlélet kínál szempontokat (feltétel nélküli elfogadás, önértelmezés segítése), addig az utóbbihoz a probléma- és feladatközpontú megközelítések (alternatív megoldások felvázolása, végrehajtási terv és alkalmazás). Ebben az értelemben a krízisintervenció a válságos élethelyzetekre fókuszálva ötvözi a pragmatikus és a pszichoszociális megközelítést (Teater 2010: 199–204).

A pszichodinamikus szociális munka fentiekől eltérő leágazásaként, a szociálpszichológiai hagyomány a társas interakciók során fellépő zavarokra fókuszál. A társas konstruktívizmus, szerep- vagy kommunikációelmélet elsősorban a segítség szemléleti keretére gyakorolt hatást, hangsúlyozva a személyiségfejlődés belső dinamikájának társas összefüggéseit. Ebben az értelemben egyfajta átmenetnek tekinthető a szociális munka pszichológiai és szociológiai megközelítései között. A „valóság társas konstrukciójának” téziséből kiinduló szociális munka az objektív igazságok, a kitüntetett szakértői pozíciók és a rögzített normatív keretek helyett abból indul ki, hogy a kliensnek saját valóságértelmezése van, mellyel a közös munkához dialógusba kell lépnie, egy közös jelentéshorizontot próbálva létrehozni. Ehhez mindenekelőtt a kliens valóságára vonatkozó kíváncsiságra és a kliens nyelvének elsajátítására van szükség. Ezekre építve nyílik lehetőség a problémák kölcsönösen érthető azonosítására és egy konszenzuális megoldási terv kidolgozására (Teater 2010: 76–80). A szerepelmélet mindezt kiegészítve arra hívja fel a

figyelmet, hogy nem csupán a valóság, de az identitás sem egy megváltoztathatatlan, állandó önértelmezés, hanem a különböző interakciós helyzetekben változó szerepösszefüggések függvénye. A szerepek egyaránt lehetnek önként választottak vagy kikényszerítettek (címkézés, stigmatizáció). Ennek megfelelően lehetnek kielégítőek vagy okozhatnak belső feszültséget és ellenállást (szereptávolítás). A szociális munka gyakorlata számára mindebből a kliens szerepkészletének feltérképezése, valamint a negatív szerepekkel való megküzdés feladata következik. A szerepek fontos következménye, hogy kommunikációs mintázatokat jelölnek ki, melyek a közölhető és nem-közölhetőre vonatkozó sajátos szabályokat foglalnak magukban. Ezek tudatosítása és szükséges esetben alternatívájuk gyakorlása révén nyílik lehetőség a problematikus szerepek átalakítására (Payne 1991: 154–168).

Míg a fenti megközelítések többé-kevésbé a szociális munka elméleteinek pszichológiai ágához sorolhatók, addig a rendszer- és az ökológiai elméletek a szociológiai megközelítéshez. Az általános rendszerelmélet felfogása szerint az egyének és a társadalmi egységek egyaránt olyan entitásoknak tekinthetők, melyek határaik fenntartása révén különülnek el környezetüktől. A rendszereket a felhasznált és létrehozott erőforrások egyensúlyi állapota (homeosztázis) jellemzi, melynek biztosítása érdekében saját és környezeti paramétereikre vonatkozó visszacsatolásra vannak ráutalva. A szociális munka számára ennek megfelelően mindenekelőtt a releváns rendszerek azonosítása kínálkozik feladatként. Megkülönböztethetünk informális-természetes rendszereket (család, barátok), formális rendszereket (gazdasági, politikai szervezetek) és szocietális rendszereket (kórház, iskola). Ezek listája alapján nyílik lehetőség annak a vizsgálatára, hogy a problémákkal küzdő kliens milyen rendszerekbe ágyazódik be és milyen módon viszonyul környezetéhez. Ily módon feltárhatók a kliens és a környezetét alkotó rendszerek diszfunkciói, melyek egyaránt adódhatnak a szükséges rendszerek hiányából vagy a klienssel való összeegyeztethetlenségből. A szociális munkás ebben a megközelítésben segíti a rendszerekbe való integrációt: ha kell közvetítve valamilyen rendszer felé, ha kell feltárva és visszacsatolva valamilyen általános rendszerhibát, ha kell konfrontálódva a diszfunkcionális rendszerekkel (Payne 1991: 138–138).

Ezt az általános megközelítést specifikálja az ökológiai rendszerelmélet, mely a szociális munka cselekvésrendszerének átfogó modelljét dolgozza ki (Germain–Gitterman 1980). Ennek egyaránt részét képezi a beavatkozási rendszer (szociális munkás és szervezete), a kliens, mint rendszer (egyének, csoportok, családok, közösségek), a célrendszer (azok az egyének, akiken a beavatkozási rendszer műveleteket végez) és a segítő rendszer (azok az egyének, akikkel a beavatkozási rendszer összefog célja elérése érdekében). A rendszerelméleti szociális munka ebben a térben értelmezhető. A probléma értelmezése szempontjából nem kitüntetett egyik rendszer perspektívája sem, ehelyett mindegyik szempontjait figyelembe kell venni az előzetes felmérés során. A klienssel való együttműködés lehetőségtérét a különböző rendszerek közösen jelölik ki: a beavatkozási rendszerek egyaránt lehetnek korlátok és erőforrások attól függően, hogy a kliens, mint rendszer mit lát annak outputjaiból; a célrendszer és a segítő rendszerek – a beavatkozási rend-

szerekhez való viszonyuknak megfelelően – egyaránt lehetnek kooperatívák vagy ellenségesek. A beavatkozási rendszer feladata ennek megfelelően nem csupán a klienssel való együttműködés, hanem a környezetét alkotó rendszerek egészén való munka: beleértve a különböző rendszerek közötti közvetítést és szerződéses szabályok kialakítását. Minthogy a probléma a rendszerek kölcsönhatásának eredményeként jön létre, így feloldása is csak egy ilyen értelemben holisztikusnak tekinthető művelettől várható. A rendszerszemléletű szociális munka ebben az értelemben tökéletes ellentéte a pszichodinamikus megközelítésnek: ahelyett, hogy az egyén személyiségének vagy problémáinak megoldását tűzné ki maga elé, egy összetett interakciós hálózat egészére kíván hatást gyakorolni, figyelembe véve annak szövevényes kapcsolatrendszerét (Payne 1991: 138–146, Teater 2010: 24–32).

Ebből a szempontból a szociális munka egyik fontos elemévé válik a kapcsolatok építése, amit a relacionális megközelítés állít középpontba. Abból a felismerésből, hogy a társadalmi problémák sem értelmezhetők azon kapcsolatokról függetlenül, melyek körbeveszik a klienst, egyúttal az is következik, hogy a változás lehetősége is e hálózatokban rejlik. A szociális munka célja ennek megfelelően nem lehet más, mint a kliens kapcsolathálózatának fejlesztése: felkutatása azoknak a potenciális, de nem aktualizált kötéseknek, melyek segíthetnek a problémák megoldásában. A facilitátorként eljáró szociális munkás együttműködési hálózatokat próbál kialakítani és fenntartani, aminek alapja egyaránt lehet a hasonló problémákkal küzdők összefogása vagy a rászoruló kliens segítőhálózatának megszervezése. A kliens viszonyrendszerének átrendezése közvetett intervenciónak tekinthető: ahelyett, hogy a személyiség vagy viselkedés szintjén direkt módon törekedne a változásra, a társas kapcsolatok átalakításától vár megoldást. Az új környezet ugyanis a cselekvés másfajta terét jelöli ki, melyben a korábbiaktól eltérő kényszerekhez kell alkalmazkodni, és alternatív erőforrásokra lehet támaszkodni. A relacionális szociális munka annak ellenére, hogy a rendszerelméleti megközelítéshez hasonló felismerésekből indul ki, e tekintetben szöges ellentéte: míg az előbbi közvetlenül igyekszik hatni a klienst körülvevő rendszerekre, addig az utóbbi azokat a kapcsolatokat igyekszik megtalálni és megteremteni, akik erre képesek lehetnek. Ezáltal elkerülhető a szociális munka beavatkozása utáni visszarendeződés: ahogy a kliens tényleges kapcsolatai maguk válnak a segítség eszközeivé, úgy a hétköznapi élet magától értetődő részeként, naturalizálódva, az intervenciót követően is fennmaradnak (Folgheraiter 2004: 91–162).

A rendszer- és hálózatelmélet megközelítéstől egyaránt eltér a szociális munka azon formája, ami nem egyszerűen lokális szociális diszfunkcióként tekint a kliens problémáira, hanem azt a tágabb társadalmi kontextust figyelembe véve igyekszik megérteni. Ezeket a fennálló viszonyok kritikáján alapuló irányzatokat összefoglalóan radikális szociális munkának nevezhetjük. A materiális egyenlőtlenségekre fókuszáló marxista megközelítés szerint a szociális munka célja nem lehet egyszerűen a kliens problémáinak kezelése, minthogy ezáltal csupán a kapitalista társadalmakat jellemző osztálykonfliktus pacifikálására kerül sor.

A marxista megközelítés szerint, amennyiben nem reflektál saját szerepére, a szociális munka a fennálló viszonyok konzerválásáért lesz felelős azáltal, hogy egyedi esetekként tekint a kliens problémáira. Valójában – az áldozatot hibáztatva – az egyéni felelősség körébe tolja át a strukturális egyenlőtlenségeket; azáltal, hogy egyedi kezelési módokban gondolkodik kitakarja a tényleges változás lehetőségét magába rejtő kollektív cselekvés horizontját; azáltal, hogy szakértői rendszerré válik és medikalizálja a klienst, maga is a *status quo* fenntartásában érdekelt, elnyomó ágenssé válik (Payne 1991: 201–205).

Amennyiben azonban átlátja a társadalmi problémák és saját szerepének tágabb összefüggését – sajátos gyakorlattá válhat. Ennek alapvető formája az osztálytudat erősítése és az ezen alapuló kollektív cselekvés facilitálása. A marxista megközelítés szerint a kliensek problémái az esetek nagy részében korántsem individuális személyiség- vagy viselkedésbeli torzulások, hanem sokkal inkább az alávetett osztályhelyzet következményei. Ennek megfelelően a marxista szociális munka kiindulópontja egy tág értelemben vett felvilágosítás: az osztályhelyzet következményeinek és okainak felvillantásával ahelyett, hogy a kliens belső feszültségét pszichoterápia segítségével enyhítené, inkább a kollektív cselekvést motiváló energiává alakítja. Minthogy a(z) – olykor pszichopatológiai tünetek formáját öltő – problémák forrása a materiális szükségletek hiánya, a megoldás is elsősorban ennek rövid és hosszú távú kezelésétől várható. Ebből a perspektívából mindenekelőtt kitüntetett feladattá válik a piaci érdekképviseletben és érdekérvényesítésben való segítségnyújtás. Ennek egyaránt része az olyan direkt intervenció, mint a munkaviszonyok kontrollja (jogsegély) és az olyan indirekt segítség, mint a lakáspiaci egyenlőtlenségek ellensúlyozása. Az ilyen azonnali beavatkozások mellett hosszútávon az osztályszolidaritás erősítésének célja fogalmazódik meg. Fundamentális változások ugyanis végső soron csak attól várhatók, ha az érintettek kollektív cselekvés keretében gyakorolnak politikai nyomást az államra, mint a piacot szabályozó ágensre. Ezt elsősorban a valóság marxista interpretációjának elsajátítása teszi lehetővé, melynek segítségével az individuális, családi és közéleti problémák egyaránt átfogó keretben értelmezhetők (Payne 1991: 207–214).

Nem véletlen, hogy a mozgalmi jelleg és szociális munka keveredése miatt a marxista irányzatot számos bíráló érte, mondván valójában ideologikus tartalmakat közvetít – segítség formájába csomagolva. Ennek megfelelően ez a megközelítés többnyire marginális maradt a szociális munka gyakorlatában. Kisebb mértékben, de hasonló kritika felmerül a fennálló viszonyokkal szemben kritikus alternatív elméleti bázison nyugvó megközelítésekkel szemben is. A feminista szociális munka kiindulópontja a materiális igazságtalanságok helyett a családban és a munkaerőpiacon egyaránt tetten érhető nemek közti egyenlőtlenség. A nemi elnyomás rejtett formáival kapcsolatos felvilágosítás, negatív hatásainak kezelése, valamint az alárendeltség és kiszolgáltatottság megelőzése egyaránt olyan feladatnak tekinthetők, melyek a feminista szociális munka fókuszában állnak. Ehhez egyaránt eszközöket kínálnak a társadalom által felkínált nemi

szerepek elemzésének, az ezek által kijelölt pályák és hatalmi erőviszonyok megváltoztatásának, valamint egy, a nemi elvárásoktól független, asszertív szerepkészlet elsajátításának technikái (Teater 2010: 89–94).

A materiális és nemi egyenlőtlenségek mellett a társadalmi alávetettség tapasztalatának forrása lehet bármely lenézett, stigmatizált vagy diszkriminált társadalmi csoporthoz való tartozás, függetlenül attól, hogy annak valamilyen etnikai vagy származásbeli, esetleg betegség, testi vagy értelmi fogyatékos szolgál alapjául. Ezekben az esetekben a képessé tevés (enabling) és megerősítés (empowerment) különböző technikáin alapuló szociális munkára van szükség. Hasonlóképpen a radikális szemlélet egyéb formáihoz, ez esetben is valamilyen társadalmi igazságtalanságra történő reflexió és a negatív következmények csökkentése áll a szociális munka középpontjában. A képessé tevés és megerősítés egyaránt arra törekszik, hogy szimbolikus, nyelvi és materiális eszközöket, erőforrásokat és pozitív önképet adjon olyan társadalmi csoportok számára, melyek ezekkel kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkeznek (Teater 2010: 55–60). Ebben a folyamatban a szociális munkás, hasonlóképpen a problémaközpontú megközelítésekhez, egyfajta tanácsadóként van jelen, azzal szemben azonban nem egyéni, hanem kollektív feladatokban és krízisekben gondolkozik. Ennek megfelelően a beavatkozás technikái is hasonlóak: magába foglalják a lokális és globális problémák, a hozzáférhető erőforrások és a lehetséges cselekvési stratégiák közös azonosítását, az azokra megoldást jelentő képességek begyakorlását, valamint az átkeretezett privát interakciók és a nyilvános aktivizmusnak az értékelését, a következmények és az eredményesség szempontjából (Payne 1991: 224–228).

A fenti megközelítések, ha nem is a teljesség igényével, de kirajzolják a szociális munka elméleti panorámáját, amit a 2. táblázat foglal össze.

Összehasonlítva a szociális munka kritikai elméletek alapján feltáruló lehetőségterét és a szociális munka elméletei által kirajzolódó cselekvési horizontot (1. és 2. táblázat), érintkezési pontokat és eltéréseket egyaránt találunk. Az egyenlőtlenségekből fakadó materiális nehézségekre, az egyenlőtlenségeket naturalizáló illúziókra és a habituális beszűkülésre leginkább a radikális megközelítésű szociális munka reagálhat: ezekben egyaránt megjelenik a mezőharc eleme (osztálytudat erősítése, kizsákmányolás következményeinek enyhítése, kollektív cselekvés facilitálása), a fennálló viszonyok nyilvánosságbeli kritikája (igazságtalan hatalmi viszonyok tudatosítása), valamint az alternatív habitus kialakítására tett kísérlet (pozitív önkép erősítése).

2. táblázat: A szociális munka elméleteinek problémahorizontja és eszköztára

A szociális munka elmélete	A probléma azonosított forrása	A beavatkozás eszközei
pszichodinamikus	a személyiség élettörténetben gyökerező patológiája (elfojtás, regresszió stb.), mentális betegség	érzelmi és tudatalatti feszültségek tudatosítása és feloldása
pszichoszociális	személyiség belső feszültsége és a társas környezet nyomása	érzelmi egyensúly fenntartása és a társadalmi rendszerekbe való integráció segítése
humanista	rosszul funkcionáló, ki nem teljesedett személyiség	feltétel nélküli elfogadás, empátikus megértés
egzisztencialista	inautentikus, értelemvesztett lét	értelemmel bíró cselekvési terv kidolgozása
behaviorista	maladaptív viselkedésmintázat	viselkedés átkondicionálása
kognitív	maladaptív automatikus gondolatok	gondolkodási sémák átdolgozása
feladatvezérelt	–	adekvát problémakezelési terv kialakítása és végrehajtása
krízisintervenció	válságos élethelyzet	adekvát problémakezelési terv kialakítása és végrehajtása, az érzelmi egyensúly fenntartása
szerepelméleti	elfogadhatatlan címke, stigma	szerepek átkeretezése
rendszerelmélet	kliens dezintegráltsága, környezeti rendszerek diszfunkciója	integráció segítése (közvetítés, diszfunkció javítása)
relacionális	inadekvát kapcsolathálózat	adekvát, segítő kapcsolathálózat kiépítése
marxista	kapitalizmus strukturális ellentmondásai	osztálytudat erősítése, materiális kizsákmányolás következményeinek csökkentése, kollektív cselekvés facilitálása
feminista/ empowerment	nemi, etnikai, fogyatékkal stb. kapcsolatos elnyomás és diszkrimináció	igazságtalan hatalmi viszonyok tudatosítása, pozitív önkép erősítése, mozgalmi tanácsadás

Az intézményi válságból és globalizációs kockázatokból fakadó ontológiai bizonytalanságra és fokozott reflexivitási szükségletre a pszichodinamikus, problémaközpontú és szociológiai gyökerű elméletek egyaránt reagálhatnak: a rutink és tradicionális cselekvés terének kialakítására a relacionális (adekvát, segítő hálózat építése), feladatközpontú (problémakezelési terv kialakítása), behaviorista (viselkedés átkondicionálása) és rendszer- (integráció, diszfunkciók csökkentése) megközelítés egyaránt törekedhet, a szakértői tudások közös értelmezéséhez az egzisztencialista (értelemmel bíró cselekvési terv kidolgozása) és kognitív (gondolkodási sémák átdolgozása) szemlélet kínálhat segítséget, a kommunikatív intézményi logikát pedig a társas konstruktivizmus talaján álló megközelítések (humanista, problémaközpontú, relacionális) érvényesíthetik működésükben.

A kommunikatív racionalitás torzulásai következtében kialakuló dogmatizmus, torzult kommunikációs viszonyok és rendszergyarmatosítás problémáihoz elsősorban a szociológiai és kisebb részt a pszichológiai megközelítéseken alapuló

szociális munka kapcsolódhat: az autoritások kritikájára elsősorban a radikális (igazságtalan hatalmi viszonyok tudatosítása) és a kognitív (maladaptív gondolkodási sémák átdolgozása) szemlélet, a kommunikatív kompetencia gyakorlására a szerepelmélet (szerepek átkeretezése), a humanista (feltétel nélküli elfogadás) és a relacionális (kapcsolathálózat kiépítése) iskola, a rendszerhatárok fenntartására pedig a rendszerelmélet (közvetítés rendszerek között) és a feladatmegoldó (problémakezelési terv kialakítása) vállalkozhat.

Az önbizalom, az önbecsülés és a méltóság – elismerés-megvonás okán kialakuló – hiányának ellensúlyozására a pszichodinamikus, a feladatközpontú és a radikális szociális munka elméletek eltérő megoldásokat kínálnak: a humanista megközelítés (feltétel nélküli elfogadás) és a krízisintervenció (problémakezelés és érzelmi egyensúly fenntartása) az önbizalom helyreállítását célozhatja meg, a radikális elméletek pedig az önbecsülés és a méltóság helyreállításához kínálhatnak szempontokat (kollektív cselekvés facilitálása, mozgalmi tanácsadás).

Az instrumentális racionalitás és autenticitás egyensúlyának megbomlásából fakadó eldologiasítással szemben a feladatközpontú és pszichodinamikus szemléletek kínálhatnak eszközöket: a technikához való viszony tudatosítása a behaviorista (maladaptív viselkedés átkondicionálása) és kognitív megközelítéstől (maladaptív gondolkodási sémák átdolgozása), a technikai környezet formálása a rendszer (integráció segítése), feladatvezérelt és a válságkezelő beavatkozástól (adekvát problémakezelési terv kialakítása és végrehajtása), az autentikus lét gyakorlása pedig a pszichodinamikus (érzelmi és tudatalatti feszültségek tudatosítása és feloldása), egzisztencialista (értelemmel bíró cselekvési terv kidolgozása) és humanista (empatikus megértés) megközelítésektől várható.

Természetesen abból, hogy a szociális munka elméletei és gyakorlatai utat találnak a késő modernitás integrációs patológiáiból fakadó problémákhoz, korántsem következik az, hogy egyúttal azokkal a megközelítésekkel is azonosulnának, melyek e problémákat modernizációelméleti perspektívából magyarázzák. Épp ellenkezőleg: sokkal inkább úgy tűnik, hogy a késő modernitás kritikai társadalomelméleteitől csaknem teljesen függetlenül foglalkoznak a tárgyukat képző problémákkal. Ezekre vagy úgy tekintenek, mint a személyiség és a viselkedés történeteként felfogott egyéni életút következményére (pszichológiai megközelítések), vagy úgy, mint egy adott társadalmi konstelláció következményére (szociológiai megközelítések), vagy egyáltalán nem firtatják eredetüket (probléma-megoldó megközelítések). Ennek pedig komoly következményei vannak a szociális munka gyakorlatára nézve: a késő modernitásra vonatkozó átfogó reflexió hiányában olyan nem szándékolt következmények számára nyílik tér, amik az eredeti célkitűzéseit is veszélyeztetik. A tanulmány második részében (Sik 2017b) ezt a kérdést vizsgálom meg.

Irodalom

- Adams, Robert – Dominelli, Lena – Payne, Malcolm (eds). (2002): *Critical Practice in Social Work*. New York: Palgrave
- Bauman, Z. (2000): *Liquid modernity*. Oxford: Blackwell
- Beck, Ulrich (2003): *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég
- Bourdieu, Pierre (1990): *The logic of practice*. (trans. Nice, R.) Cambridge, Polity Press
- Bourdieu, Pierre (2002): A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről (Berkovits Balázs ford.) Napvilág, Budapest.
- Bourdieu, Pierre – Wacquant, Loic J. D. (1992): *An invitation to reflexive sociology*. Polity Press, Cambridge
- Bugarszki Zsolt: A magyarországi szociális munka válsága – Vitaindító gondolatok. *Esély* 2014/3. 64–73.
- Caplan, Gerald (1965): *Principles of Preventive Psychiatry*. London: Tavistock
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat Kiadó és Infónia
- Ferguson, Iain – Lavalette, Michael (2013): Crisis, austerity and the future(s) of social work in the UK. *Critical and Radical Social Work*, Volume 1, Number 1, pp. 95–110(16)
- Folgheraiter, Fabio (2004): *Relational social work: toward networking and societal practices*. London: Jessica Kingsley Publishers
- Garrett, Michael (2013): *Social Work and Social Theory: Making Connections*. Bristol: The Policy Press
- Germain, Carel – Gitterman, Alex (1980): *The Life Model of Social Work Practice*. New York: Columbia University Press
- Giddens, Anthony (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Goldstein, Howard (1981): *Social Learning and Change: a Cognitive approach to Human Services*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Habermas, Jürgen (2001): Morális tudat és kommunikatív cselekvés (ford. Felkai Gábor). In: Felkai Gábor (szerk.): *A kommunikatív etika*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Habermas, Jürgen (2005): *Megismerés és érdek*. (ford. Weiss János) Pécs: Jelenkor
- Habermas, Jürgen (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest.
- Hollis, Florence – Woods, Mary E. (1981): *Casework: a psychosocial therapy*. New York: Random House
- Honneth, Axel (2013): *Harc az elismerésért*. (ford. Weiss János) Budapest: L'Harmattan

- Horkheimer, Max (1976): Hagymányos és kritikai elmélet. In: *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmusról a nyugatnémet szociológiában*. Papp Zsolt (szerk.). 43–116. Budapest: Gondolat
- Howe, Dave (2009): *A Brief Introduction to Social Work Theory*. New York: Palgrave
- Houston, Stan (2012): Response: Reviewing the Coming Crisis in Social Work – A Response to Longhofer and Floersch. *Research on Social Work Practice*. vol. 22, 5: pp. 520–522
- IFSW (2014): A szociális munka globális definíciója. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_6/2014-6_3-1_szocialis-munka_globalis_definicioja.pdf (utolsó letöltés: 2017. 05. 12.)
- Lash, Scott (1999): *Another Modernity, A Different Rationality*. Oxford: Blackwell
- Lash, Scott (2002): *Critique of Information*. London: Sage
- LeCroy, Craig W. – Anthony, Elizabeth K. (eds.) (2015): *Case Studies in Child, Adolescent, and Family Treatment*. New Jersey: Wiley
- Longhofer, Jeffrey- Floersch, Jerry (2012): The Coming Crisis in Social Work: Some Thoughts on Social Work and Science. *Research on Social Work Practice*. vol. 22, 5: pp. 499–519
- Payne, Malcolm (1991): *Modern social work theory: a critical introduction*. London: Macmillan
- Reid, William J. – Epstein, Laura (eds) (1972): *Task-Centred Practice*. New York: Columbia University Press
- Sik Domonkos (2012): *A modernizáció ingája – Egy genetikus kritikai elmélet vázlatja*. Budapest: ELTE – Eötvös.
- Sik Domonkos (2015): *A modernitás rétegei*. Budapest: ELTE-Eötvös Kiadó
- Sik Domonkos (2017a): A kritikai elméletek hálózati modellje. *Jel-kép* 1. 94–113.
- Sik Domonkos (2017b): A szociális munka lehetősége a késő modernitásban 2 – nem szándékolt következmények és azok kezelése. In: Esély (megjelenés alatt)
- Teater, Barbara (2010): *An Introduction to Applying Social Work Theories and Methods*. Berkshire: Open University Press